

Rekvium egy színészért

(Sándor János *Mindhalálíg színház* című könyvéről)

A magyar színházi életben sohasem volt meglepő, hogy kiváló rendezők, színészek rendre szépíróként is jelentkeznek (érdekes módon, gyakran prózával), sőt maradandót alkotnak, s talán még az sem, ha egy-egy darabhoz, próbafolyamathoz kapcsolódóan, vagy a mesterség mibenlétét boncolva az elmélet terepére is elkalandoztak. Az azonban már ritkaságszámba megy, hogy egy gyakorló művész, alapos kutatásokat folytatva, hiánypótló színháztörténeti szakmunkák szerzőjének mondhatta magát. E tekintetben is meghatározó a jeles kaposvári, békéscsabai, debreceni, kecskeméti, és főként szegedi színházcsináló, a kétszeres Jászai-díjas, Érdemes művész, Sándor János alkotói melletti tudományos életműve, melynek legutóbbi, értékes darabja, *Mindhalálíg színház* címmel, a Bába Kiadó gondozásában látott napvilágot.

A „diktatúrák megpróbáltatását elszenvedett színészek” emlékének ajánlott kötet – rendkívül szimpatikus módon – nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy rehabilitálja a két világháború közötti időszak nagy formátumú színészet-rendezőjét-színigazgatóját, a kommunista évtizedekben meghurcolt és ellehetetlenített, „jobboldalinak” (ami az akkori retorikában a szélsőjobboddalival volt egyenlő) és antiszemitanak bélyegzett, vitéz Bánky Róbertet. Nemcsak hiteles dokumentumokkal, a korabeli színházi-művészeti élet beható ismeretét igazoló szak- és szépirodalmi utalásokkal tűzdelt, és értő módon válogatott, kísérő képanyaggal gazdagon illusztrált pályáiv, de a szintén keresztény-konzervatív értékrendet valló (melynek képviselőit a baloldal mindig is előszeretettel fasisztázta le), a minőségi alkotómunkát ugyancsak életfeladatának tudó, a – mégoly illékony – mű létrehozását az egészt átfogó tekintetén túl részeiben is egyaránt hittel és szívvel segítő utód főhajtása a méltatlanul feledésre

ítélt nagy előd emléke előtt. Úgy is mondhatnánk: igazságszolgáltatás.

Az már a könyv felütésekor (sőt kézbevételekor, hiszen a hátsó borítón is szerepel) sejtethető-érezhető, mi volt a konkrét indíték, ami a szerzőt a kézirat elkészítésére és közreadására sarkallta: az a Palásti László újságírótól – aki nyilván jó pontot remélt/kapott mindezért – származó, gyűlölettől fröcsögő cikk 1947-ből, amely a „kutya által sem ismert” „Bánky-Buchstablert” azzal vádolta, hogy „önmaga jobboldali beállítottságát” nemcsak a színészkarjában igyekszik kifejezésre juttatni, de színházát „Új” Magyar Színháznak keresztelte át, oda köztudomásúan jobboldali színészeket gyűjtött (Páger Antal, Vaszary Piri, Pethes Ferenc, Fedák Sári, Juhász József), sőt a „fasiszta intézmény” öltözőinek falára keresztet helyeztetett. Bár a könyv közel egy évtizede, 2004-ben látott napvilágot, érdemes figyelni a mai áthallásokat, s az 1947-es újságcikk fogalomhasználatában nem nehéz a jelenbeli szocialista-liberális kulturális megmondóemberek hasonlóan „elfogulatlan” retorikájára ismerni.

Amint már ebből az írásból is kitétszik: a Bánky később felvett művésznév a nem túl színpadias hangzású Buchstabler helyett. A család eredetileg Badenből származik, innen költözött első feleségével és három gyermekükkel a szintén Róbert nevű, nagypolgár gyáros apa Burgenlandba, majd neje elvesztését követően Kispestre. Miután két fia és leánya is tragikus módon eltávozott, az özvegy férfi újranősült, s Szánthó Etelkával kötött frigyét áldás kísérte, hiszen 1914-re már nyolc tagot számlált a família. Mire a legkisebb gyermek, Etelka megszületett, a legidősebb, Róbert már hat nyelven beszélt, és a jogi mellett színiakadémiai tanulmányokat folytatott (többek közt Bajor Gizi és Péchy Blanka osztálytársaként). Ennek a katonai behívó vetett véget és a fiatalember hamarosan

az orosz fronton találta magát. Az egységéért felelős tisztként gyorsan kitűnt bátorságával és találmányosságával – az ellenség támadását egy alkalommal például sötétben, az állásként szolgáló temető kertben csapott zajjal sikerült megállítania. Nem sokkal ezután azonban hadifogságba esett és Berezkovába került. Itt jelentős részt vállalt a tábori színház megalakításában, melynek egy ideig művészeti vezetője is volt, s maga is sikerrel szerepelt előadásiban (így a Csárdáskirálynőben Bóni grófként). Végül Vlagyivosztokból Rejtő Jenő regényeit megidézve módon sikerült hazajutnia: egy nemzetközi hajó magyar matróza bújtatta el a rakomány mögé, ahol a szovjetek nem találtak rá.

Itthon, a szétdúlt és megcsönkített országban új életet kellett kezdenie (időközben édesapja meghalt, a család vagyona elveszett), ezért beiratkozott Simonyi Béla Beszédművészeti Iskolájába. Itteni vizsgaelőadása és az egykori hadifogolyszínházzal a Városi Színházban is bemutatott, említett operett hozták meg az első dicsérő kritikákat és a várt áttörést is, hiszen az utóbbi előadást megtekintő Bárdos Artúr még 1921-ben a Belvárosi Színházhoz szerződött. A kiváló rendező és rendkívüli műveltségű színikazgató azonban hiába harcolt önállósága megtartásáért, 1923-ban az ő teátrumát is bekebelezte a „Vezér”, Beöthy László által vezetett, de az amerikai Ben Blumenthal tulajdonában lévő UNIO (mely ekkor már a Víg-, a Király és a Magyar Színház is magáénak tudta). Buchstabler Róbert, immár Bánky néven, itt a kortárs színművészet legjobbjával dolgozhatott együtt és tanulhatta el tőlük a mesterség csínjait, miközben 1923-tól néhány hónapig a Püskösti Andor irányította Írók Bemutató Színházában kortárs, főként a Nyugathoz kötődő szerzők darabjaiban is játszott. 1925-ben aztán kitört a színházi válság és a tehetséges fiatal művész egyre nehezebben jutott kenyérhez. Előbb a Fodor Oszkár által alapított, utazó Thália Színtársulat tagja lett, majd egy évadra Erdélybe szerződött, ahol keresztény vallásossága mellett magyarságtudata és nemzetéért tenni akaró elkötelezettsége is megerősödött. Közben, 1926 szeptemberében feleségül vette kolléganőjét, a régi színházi családból származó Orbán Violát, s mindketten a pécsi teátrum tagjai lettek. A baranyai

városban érte élete egyik nagy eseménye: 1929-ben Horthy Miklós kormányzó az első világháborúban tanúsított hősiességéért és a Trianon utáni áldozatos művészi munkájáért vitézi címet adományozott neki. A házaspár főszerepek sorát játszotta el, sőt Róbert rendezte is a kor népszerű darabjait, 1931-re azonban a pécsi színház is a csőd szélére került. A család ekkor már négytagú: 1930-ban Róbert, 1931-ben Tamás született meg. A következő évadra Kecskemétre írtak alá, ám ott sem volt jobb a helyzet, így Bánky elhatározta, hogy maga fog színházi vállalkozásba.

A korabeli országjáró társulatok ismert nehézségei (kevés pénz, kevés néző) ellenére vállalta a bizonytalanságot és – a családi kapcsolatokra is támaszkodva – megalapította a Magyar Komédia Kamaraszínházat. A kezdeti problémákon túljutva évente 35-40 alkalommal keltek útra, s egy-egy városban 8-9 napot töltöttek (később kevesebb helyszínen 20-25-öt), váltakozó sikerrel állítva színre a kortárs magyar (Molnár, Herczeg, Zilahy) és európai (Shaw, Strindberg, Ibsen) drámairodalom remekműveit. Fontosnak tartották, hogy az elcsatolt területek magyar közönségét is színházi élményhez juttassák, és – mint ahogy Sándor János a kiváló debreceni költő, Oláh Gábor visszaemlékezése kapcsán megemlíti – hogy ha lehet, helyi kötődésű szerzőket is bemutassanak. Közben Bánky nemcsak „a legjelesebb vidéki színikazgatók közé verkedte föl magát”, de az Országos Színészegyesület helyébe lépő, Kiss Ferenc vezette Színművészeti és Filmművészeti Kamara is alelnökévé választotta. Utóbbi minőségében dolgozta ki a 20-as évek elején Szegeden igazgató Palágyi Lajos staggione rendszerű szervezetét továbbépítő „cseretársulati rendszert”. Ennek lényege, hogy a vidék színészei két pólusra osztozott: Szeged, Debrecen, Pécs és Kassa önálló társulatai két és fél havonta váltották egymást állomáshelyeiken, vegyes műsorrendű programjukat pedig a nyári idényben Hódmezővásárhelyen, Újpesten, Kispesztén és Pesterzsébeten is láthatta a közönség – ez a színészek számára megszüntette a túlterheltséget, a nézők gazdagabb repertoárral találkozhattak és minőségibb előadások születhettek. Az 1939/40-es évadban 40 főre bővített társulatával (melynek tagja lett Turay Ida és Somogyvári Rudolf, illetve

rendezőként Pünkösti Andor is) már e rendszerben kezdte meg a munkát, azonban Szeged újra önálló állandó társulatot akart, így a Tisza-parti város helyett Miskolcot vont be új játszóhelyként.

1941-ben aztán elvállalta a Magyar Színház vezetését – ennek addigi történetét néhány ügyes vonással vázolja a szerző –, ahol aztán a cikkben szereplő „gyalázatos” tetteket hajtotta végre, sőt még annál is tovább ment: a teátrum nevét „Új Magyar Színházra” változtatta, mások mellett szerződtette Turay Idát, Dayka Margitot, Pethes Ferencet, Páger Antalt és Bilicsi Tivadart, de Fedák Sárival, Csontos Gyulával vagy Fényes Szabolccsal is dolgozott, ifjúsági előadásokat tartott, fiatal szerzők munkáit segítette színpadra, a közönség igényeit pedig nemcsak a kortárs hazai és európai drámairodalom remekei, de szórakoztató zenés darabok bemutatásával is szolgálta. A sikeren felbuzdulva az őt támogató pénzemberrel, Orosz Barnával megpályázták és elnyerték a margitszigeti szabadtéri színpad működtetését-vezetését, ám a szegedi városatyák hívásának engedve inkább a Tisza-parti város színházának igazgatását vállalta, így az 1942/43-as évad kezdetére Bánky – a színházi gyakorlatban rendhagyó módon – már egy minőségi fővárosi, illetve egy vidéki teátrum direktorának mondhatta magát.

Szegeden fő célja a kolozsvári színház színvonalának elérése volt, s ennek érdekében a 44 törzstársulati taggal és a 24 tagú kórusal egyaránt játszottak prózát, operát és operettet, s jellemző az is – ami már önmagában igazolja minőség iránti elkötelezettségét, és cáfolja zsidóellenessége vádját –, hogy prózai főrendezőnek a korábban a Nemzetiben dolgozó, a „faji törvényektől” érintett Both Bélát szerződtette. A minden tekintetben megújult színház szakmailag és a közönség körében (az operaelőadások kivételével) sikeres volt ugyan, ám anyagi nehézségek sújtották és Bánky többszörös leterheltsége (Szegeden még játszott is) az Új Magyar Színház működésének sem tett jót. Mindezek mellett általános meglepetést keltett, mikor a direktor – funkciói megtartásával – 1943 elején még a Tábori Színház vezetését is elvállalta.

Az 1940-ben alakult és addig vitéz Tolnay Andor irányításával működő utazó társulat a frontkatonák szórakoztatására, vagy legalábbis

helyzetük ideiglenes elfeledtetésére volt hivatott. Bánky előde halála után, 1943 tavaszán indult útnak színészeivel, át a szétlőtt, háborúba ájult keleti területeken. Nagyjából 30 tagú, állandóan cserélődő, sokszor kétfelé osztott társulatával (melyben fellépett Kiss Manyi, Fedák Sári, Dayka Margit vagy Vaszary Piri is) vegyes repertoárú műsorukat a legváltozatosabb helyeken adták elő, a kijevei Operaháztól kisvárosi moziépületekig. Végül a szovjetek előretörésével a fronttal együtt előbb Erdélybe és a Délvidékre, majd 1944 tavaszán nyarára Budapest környékére szorultak vissza, s a nyilas hatalomátvételt követően befejezték működésüket.

Míg a Tábori Színházzal a katonáknak játszott, az Új Magyar Színháznál a tehetségtelen nemzetiszocialista, Bubik Árpád próbálta alattomosan kifúrni, sikertelenül, Szegeden, ahol Elemér öccsére bízta az ideiglenes irányítást, a városvezetés csak nagy nehezen hosszabbította meg szerződését (nyilván a vendégszínészek rangos névsora – Karády Katalinnal, Kiss Manyival, Bulla Elmával, Páger Antallal, Sárdy Jánossal – szerepet játszhatott döntésükben) és feleségével is megromlott a kapcsolata. Új bemutatóit és stúdiószínházi kísérleteit ugyancsak gyakran, néha becsületsértő módon támadta a kritika, Bánky azonban mindezek ellenére folytatta munkáját, színpadain helyet biztosítva „a névtelenül is ott lévő Dérynek, az üldözöttekért tenni kész, ízigvérig magyar szívű Tüdös Klárának, a származásuk miatt máshol már fel nem léptetett Both Bélának, Lendvay Andornak, Fricsaynak és társaiknak”.

Akadtak persze szerencsés, sikeres felfedezések is, így a Páger által támogatott fiatal író, Kerecsendi Kiss Márton Az első című darabja, melyet az évad második felére már 225-ször játszott az Új Magyar Színház társulata, s melyet a Bánky-testvérek meg is filmesítettek. Mégpedig a Róbert néhány filmes szereplését követően, 1941-ben létrehozott Iris Filmgyártó és Filmkölcsonzó Kft produkciójaként, mellyel már korábban is jegyezték néhány sikert (a *Lelki klinikát* Jávor Pállal, vagy a *Kétezer pengős férfit* Bulla Elmával, Vaszary Pirivel, Bilicsivel). Az általuk készített, összesen 7 alkotást – a kapcsolódó szövegek, kritikák tükrében – alaposan, szinte szemléletesen

mutatja be a szerző. A filmcsináló munkának végül a főváros ostroma és eleste vetett véget.

Az 1943/44-es évad közepén, az új esztendő elején Orosz Barna, veszteségeire hivatkozva, kiszállt a szegedi színház finanszírozásából. Lépése azért volt érthetetlen, mert a szezonban addig minden a legjobban alakult, úgy a prózai, mint az operabemutatókat, illetve általánosan a teátrum helyzetét és a társulatépítést illetően is. Talán a nézőszám maradt el a várttól, de ez a háborús események előrehaladtával az ország egészében jellemző volt.

Bánky a folytatás mellett döntött, ám tönkrement házasságát már nem tudta megmenteni és a német megszállással szigorodó rendelkezések következtében Both Béla főrendezőtől és Fricsay Ferenc karmestertől is meg kellett válnia. Az évadot még kijátszatta a társulattal, azonban kispesti nyári állomásukról már nem tértek vissza, mivel közben a szovjet csapatok elfoglalták a várost. Az Új Magyar Színházat a személyi veszteségek nem érintették és Fedák Sári sokszoros teltházás „mennybemenetelével” Eisemann-Vaszary *Öfelsége a mama* című zenés darabjában (a színésznő későbbi népbírósi perében itteni állítólagos „náci karlendítése” is vádpontként szerepelt) a teátrum anyagi helyzete is hosszabb időre stabilizálódott. A vidéki színházak kilátástalan sorsa miatti felelősségérzettel vezérelve Bánky Zemplényi Zoltán és Szalay Károly direktorokkal közösen felkereste Mester Miklós államtitkárt, ám az adott körülmények (német megszállás, egyre erősödő nyilasterror) között ő sem tudott segítségükre lenni. Ezt követően még Budapesten a Tábori Színház közreműködésével bemutatták Zitás Bertalan ezredes Toldi Miklósát, majd – miután Orosz Barna innen és minden hazai érdekeltségéből kivonult és külföldre menekítette vagyonát – Tóth Miklós *Utcai ismeretség* című darabját, decemberben azonban a teátrumok bezártak és elkezdődött a város ostroma.

Bánky Róbert életének és pályájának további alakulását a kevés rendelkezésre álló dokumentum felhasználásával és a családtagok emlékezései alapján rekonstruálta Sándor János. Eszerint még a harcok idején tartottak egy nyilvános előadást az Új Magyar Színházban, majd

a Nemzeti társulata vette birtokba az épületet, a Bánky fivérek pedig gyalog Szegedre indultak, ám Kecskeméten letartóztatták őket. Szerencsésen kiszabadultak, de a Tisza-parti városban is becsukták, majd miután testvére előtt felseprették vele a Széchenyi teret, kitoloncolták őket. Budapesten, mint minden színházi embernek, hogy gyakorolhassa hivatását, igazoló bizottság elé kellett állnia. Ennek elnöke, Staud Géza, bűnül rótt fel eredeti nevét, a Tábori Színház vezetését, az Iris „propaganda filmjeit”, a „szélsőjobboldali” színészek (Páger, Juhász József, Pethes Ferenc, Vaszary Piri, Fedák) szerződését, s főként, hogy a Színészkamara alelnökeként hozzájárult zsidó származású művészek elhallgattatásához. Az, hogy a tiltás ellenére foglalkoztatta Bothot és Fricsayt, senkit sem érdekelt, mint ahogy németellenes nézetei és a vidéki színjátszásért végzett munkája sem. A teátrumok vezetésébe az új rendszerhez hű, elvszilárd káderek kerültek, Bánkyt pedig örökre eltiltották.

Testvéreivel előbb egy Kecskemét környéki tanyán húzták meg magukat, majd visszatértek a fővárosba és sógoruk gépgyártó műhelyében kezdtek dolgozni, ahol Róbert babahajtűket is készített. 1946-ban aztán feleségül vette Somlay Artúr Júlia nevű, színésznő leányát, akinek alakját korabeli iratok felhasználásával idézi meg a szerző. Ezekből kiderül, hogy a korábbi direktor még Debrecenben, a Komédia Kamaraszínház egyik vendégjátéka alkalmával ismerte meg későbbi nejét, akit szerződtetett az Új Magyar Színházhoz is. A talpraesett asszonyka rendezte el végül ura szegedi ügyeit, akinek ismételt meghallgatása egykori kollégái vallomásainak köszönhetően elhozta a pályára visszatérés lehetőségét is, ha lett volna olyan színház, ahol alkalmazzák. Rákosiék bírósága 1949-ben aztán az Iris stúdióban forgatott *A harmincadik* című filmért újabb egy év szabadságvesztésre ítélte, amitől csak a rendkívüli amnesztia mentette meg. Még két évig dolgozott sógora műhelyében, majd szinte csodás módon Csepelen lett villanyszerelő segédmunkás. Apósa, Somlay Artúr, miután az ország „bölcs vezérének” írt, a meghurcolt színészek rehabilitációját kérő levele visszhangtalan maradt, rövidesen önkézevel vetett véget életének. Az elvtársak –

talán büntudatból – ezt követően szerződést adtak leányának a Művész, majd a Madách Színházban. Férje közben raktáros, sőt az üzemi színjátszó társulat vezetője lett, házasságuk azonban ekkorra már megromlott és szétköltöztek. Júlia nem sokkal élte túl imádott apja elvesztését, 1954-ben egy trolibusz halálra gázolta, Bánkyt pedig egykori öltöztetője, gyárbeli kollégája rábeszélte, hogy munkásként tegye le a színészvizsgát.

Ladomerszky Margit és Bulla Elma előtt – megható körülmények között – természetesen sikerrel szerepelt, így működési engedélyt kapott és Ádám Ottó hívására Szegedre szerződött. Az egykor általa igazgatott színházban fegyelmetten és odaadással játszotta a legkisebb néma szerepeket, majd a következő évadra Szolnokra igazolt, ahol Róbert fia éppen pályáját kezdte. Az ifjabb Bánky ekkor már nő volt, sőt feleségével, Jókai Annával megszületett első gyermekük, Gábor is. A szerző röviden felvillantja minden családtag sorsának további alakulását: Orbán Viola a Vígszínházba, aztán a Nemzetibe került, számos kiváló filmben szerepelt (*Ének a búzamezőkről, Talpalatnyi föld, Ház a sziklák alatt*), s 1971-ben bekövetkezett haláláig Budapesten élt; az ifjabb Róbert 1956-ban áttért a bábművészetre, melyben – főként az árnyjáték területén – második felesége, Blasek Györgyi támogatásával sikerült igazán kiteljesednie és maradandót alkotnia, egészen 1991-es eltávozásáig; Gábor fia a főiskola elvégzését követően jelenleg is a Pécsi Nemzeti Színház tagja, de a Bóbita Bábszínházban is dolgozik; Nóra leánya óvodapedagógusként intézményt vezet; féltestvérük, Eszter szintén a bábszínészetet választotta; Róbert fivére, Tamás pedig zenei pályára lépett.

A „dinasztiaalapító” tehát nem sok időt töltött együtt fiával a Szigligeti Színházban, annál is inkább, mivel a következő idényre már ő is Győrbe szerződött, ahol ismét találkozott régi barátjával, az időközben ugyancsak rehabilitált Kiss Ferencsel. 1956 októberében mindkettőjüket beválasztották a forradalmi bizottságba, ám mivel a helyi történések idején Pesten tartózkodtak, nem érte őket a leverés után retorzió (a főrendező Földes Gáborral ellentétben, akit koholt vádak alapján felakasztottak). A Kisfaludy Színházban

karakterszerepek sorát játszotta el, sikeresen, hiszen, mint írta: „a nénik, bácsik szépen tapsikálnak a kedvemért”. A Duna-parti városban aztán harmadszor is megnősült, s hat évad után, 1962-ben, nyugdíjasként feleségével, Sipos Nelly színésznővel visszaköltöztek Budapestre. Itt egy Rákóczi úti, egyszobás udvari lakásban töltötte napjait az idős házaspár, ám Bánky nem tudott teljesen elszakadni a szerepléstől, s így temetési szónokként, tiszteletdíjért (szakmabeliek kivételével), elhunytak búcsúztatását vállalta. Az 5000. beszédet követően oklevelet kapott a helyi tanácstól, a 30-as évekbeli Légrády-gyűrű után – a vidéki színészet érdekében kifejtett tevékenységéért – a második kitüntetést életében. Végül, 88 éves korában, 1981. december 9-én ő is az égi társulatba távozott, rendkívül gazdag életet és sajátos értékű életművet hagyva maga után.

Vitéz Bánky Róbert sorsa – láthatjuk –, különössége ellenére tipikus XX. századi művészsors. Azé a művészé, aki munkájában kizárólag a minőség követelményét tartja szem előtt, élethosszig hivatásának élve, mindenkor legjobb tudása, tehetsége szerint szolgálja ki közönségét, aki haláláig hű marad elveihez, világnézetéhez és inkább vállalja a nélkülözést, mint a megalkuvással, a gerinc görbülésével járó kétes megbecsültséget. Nem véletlen, hogy a Hendrik Höfgenek évtizedeiben példájuk, példája a szándékos elrejtés, elfeledtetés lett, Sándor János könyvének nagy tette, hogy az övét életre csiholta, felmutatta. S noha életében nem lehetett, visszaadta egy kiváló ember és nagyszerű művész jó hírét, becsületét – ehhez pedig soha sincs késő.

(*Bába Kiadó, Szeged, 2004*)

Szerkesztőségünk ezúton is szeretettel köszönti a kiváló rendezőt, aki éppen fél évszázada van a pályán, és szerez örömet emlékezetes előadásaival a színházkedvelő közönségnek. További jó egészséget és még hosszú, hosszú évekig töretlen alkotókedvet kívánunk neki, Isten éltesse sokáig Sándor János barátunkat!